

УДК 341.341-052

DOI 10.32755/sjlaw.2025.03

Маслова Л. А.,

кандидат наук з державного управління,
старший викладач кафедри
адміністративного та конституційного права
Навчально-наукового інституту
права, правоохоронної діяльності та психології,
Пенітенціарна академія України,
м. Чернігів, Україна
ORCID: 0000-0002-9854-4561

ДО ПИТАННЯ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ СТАТУСУ ВІЙСЬКОВОПОЛОНЕНИХ

У статті досліджено проблемні питання щодо правового регулювання статусу військовополонених. Проаналізована сучасна ретроспектива інституціонального забезпечення механізму звільнення з полону, що характеризується вдосконаленням нормативно-правової бази та колом нових суб'єктів, які опікуються питаннями утримання й обміну військовополоненими. З'ясовано, що передбачені на практиці сценарії щодо закінчення перебування в полоні потребують нормативно-правового закріплення в рамках військового права.

Ключові слова: *військовий полон, військовополонений, збройний конфлікт, комбатант, міжнародне гуманітарне право, правове регулювання, звільнення з полону, обмін.*

Постановка проблеми. Виклики, пов'язані з ескалацією збройних конфліктів та гарантуванням безпеки на національному, регіональному і глобальному рівнях, є реальними загрозами міжнародному миру та стабільності, системі захисту прав людини в умовах воєнного або надзвичайного стану.

Упродовж російсько-української війни реформування національного законодавства передусім було пов'язане з удосконаленням сектору безпеки і оборони України, переформатуванням збройних сил до стандартів НАТО, створенням сучасної боєздатної армії, забезпеченням мобілізаційного ресурсу для виконання завдань, покладених на Збройні Сили України та інші військові формування.

Разом з цим до 2022 року систематизація норм права щодо правового статусу військовополонених, порядку та умов їх тримання, процедури звільнення в національному законодавстві України не були визначені належним чином. На сьогодні існують

неврегульовані питання щодо організаційно-правових засад звільнення з військового полону, які потребують удосконалення.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання правового статусу військовополонених та організаційно-правових засад звільнення з військового полону стали предметом наукового дослідження вітчизняних та зарубіжних дослідників: Н. Бортник, І. Жаровської, Г. Татаренко, Л. Тимченка, Л. Котової, О. Добрянської, О. Пунди, Н. Новицької, Я. Калберга, Х. Салмана, Ш. Ісмаїла, Р. Нордіна та ін.

Україна за період незалежності ратифікувала низку міжнародних актів із захисту прав людини в збройних конфліктах. Проте до повномасштабного вторгнення РФ низка питань щодо військовополонених не були врегульовані в національному правовому полі. Наразі наукового обґрунтування потребує виявлення суперечностей стосовно правового статусу таких учасників збройного конфлікту, як військовополонені.

Метою статті є дослідження проблематики правового регулювання статусу військовополонених та формування пропозицій з удосконалення національного законодавства в галузі військового права.

Виклад основного матеріалу. В умовах надзвичайних ситуацій (воєнного або надзвичайного стану), у зв'язку із необхідністю управління кризовою ситуацією у країні права людини зводяться до певних обмежень. Разом з цим обмеження прав і свобод людини не повинно виходити за рамки основних вимог стосовно відступу на певні права, що визначені положеннями міжнародного права. У зазначеному контексті особливої актуальності набувають питання забезпечення прав військовополонених, зокрема право на життя, заборона катування, наруги над людською гідністю, рабства та примусової праці, дотримання принципу жодного покарання без законодавчої підстави тощо [1, с. 48].

Поводження з військовополоненими регулюється правилами міжнародного гуманітарного права, які впродовж історичних періодів розвивалися і ґрунтуються на “*bonne guerre*”, досвіді двох світових воєн і численних, менших за масштабами, міжнародних збройних конфліктів – покликаних забезпечити гуманне ставлення до тих, хто перебуває в полоні, з моменту захоплення і до їхнього звільнення.

Традиційно вважалося, що зберегти життя ворогу на полі бою – це благородний вчинок, та є таким, що відповідає моральним та гуманним принципам. Ці принципи отримали юридичний контекст і стали важливою складовою регулювання воєнних дій, знаходячи своє закріплення в нормах міжнародного гуманітарного права.

У міжнародному праві одним з основних актів, який визначає правовий статус військовополонених, є Женевська конвенція про поводження з військовополоненими від 12 серпня 1949 року (далі – Конвенція). Цей міжнародний договір охоплює аспекти реалізації та захисту прав військовополонених. Стаття 4 Конвенції регламентує військовополонених як комбатантів, які потрапили в полон до супротивника внаслідок тих, чи інших бойових дій [2].

Україна як позаблокова держава з набуттям незалежності ратифікувала окремі договори міжнародного гуманітарного права, проте в національному законодавстві існували прогалини щодо правового статусу військовополонених. Особливо гостро це питання постало з початком у 2014 році збройного конфлікту на Сході України та з моменту повномасштабного вторгнення РФ після 24 лютого 2022 року.

До цього часу в національному законодавстві поняття «військовополонений» практично не застосовувалось. Так, у чинному законодавстві лише стаття 434 Кримінального кодексу України передбачає кримінальну відповідальність за «погане поводження з військовополоненими, яке мало місце неодноразово, або пов'язане з особливою жорстокістю або ж спрямоване проти хворих та поранених» [3].

Усвідомлюючи необхідність дотримання норм міжнародного гуманітарного права, в 2017 році наказом Міністерства оборони України від 23 березня 2017 року № 164 затверджено Інструкцію про порядок виконання норм міжнародного гуманітарного права у Збройних Силах України, де знайшли своє нормативне закріплення норми щодо визначення поняття військовополонених та правові механізми дотримання відповідних правил поводження з військовополоненими в ЗСУ [4].

Починаючи з 2014 року, коли на нашій території вже тривали бойові дії, стандартизовані норми, що регулюють процедуру поводження з військовополоненими, на національному рівні були відсутні. І тільки в квітні 2022 року постановою Кабінету Міністрів України № 413 «Про затвердження Порядку тримання військовополонених» була введена система таборів та дільниць для тримання військовополонених [5].

Рішенням уряду України від 17 червня 2022 року № 721 «Про затвердження Порядку здійснення заходів щодо поводження з військовополоненими в особливий період» встановлені загальні вимоги стосовно проведення заходів з поводження з військовополоненими в умовах особливого періоду, враховуючи міжнародні правові стандарти. Цей Порядок охоплює весь період, починаючи з моменту потрапляння осіб у полон і закінчуючи моментом їх передачі до таборів або дільниць для тримання військовополонених. Крім того, документ визначає порядок проведення опитувань військовополонених під час їх перебування в полоні [6].

Створення належних умов тримання військовополонених позитивно характеризує Україну на міжнародній арені як країни, яка є надійним партнером, що ставить демократію, гуманізм та свободу як найвищі цінності, намагається забезпечити права людини і громадянина всіх категорій людей, що перебувають під її юрисдикцією [7, с. 55].

Отже, аналіз наявної нормативно-правової бази дозволяє зробити висновки про позитивну тенденцію розв'язання питань, пов'язаних із статусом військовополоненого в рамках національної юстиції. Це підтверджується імплементацією міжнародного досвіду, а також розробленням власних нормативно-правових актів, якими регламентується те, що саме на державу, а не військові частини, чи треті особи, покладена відповідальність за військовополонених, які перебувають під її владою.

У зв'язку із зростанням кількості військовополонених від початку повномасштабного вторгнення РФ в Україну постало питання вдосконалення організаційно-правового механізму щодо координації роботи з військовополоненими та механізму їх обміну.

11 березня 2022 року було утворено Координаційний штаб з питань поводження з військовополоненими як тимчасово допоміжний орган Кабінету Міністрів України, наділений повноваженнями щодо передачі військовополонених ворогів державі-агресору та звільнення військовополонених України, що перебували в полоні держави-агресора.

Разом з цим на сьогодні процедурою обмінів військовополоненими займаються Головне управління розвідки Міністерства оборони України та Служба безпеки України. При Службі безпеки України функціонує Об'єднаний центр з координації пошуку та звільнення осіб, що незаконно позбавлені волі внаслідок агресії проти України.

Також 17 березня 2022 року засновано Національне інформаційне бюро з метою централізації інформації про військовополонених, хворих і зниклих безвісти осіб, загиблих з обох сторін конфлікту. Це бюро співпрацює з Міжнародним Комітетом Червоного Хреста (МКЧХ) для подальшої передачі цих відомостей родинам і обміну полоненими. Завдяки такій комплексній взаємодії усіх зазначених структур вдається успішно здійснювати обмін російських військовополонених на українських.

Незважаючи на всі труднощі в умовах російсько-української війни, наша держава вживає всіх можливих заходів для полегшення та пришвидшення процедур повернення українських військовополонених. Це досягається через удосконалення національного законодавства і створення допоміжних структур, спрямованих на підтримку цього процесу.

Варто зауважити, що не завжди відомі офіційні процедури звільнення, визнані положеннями міжнародного гуманітарного права, використовуються на практиці, виходячи з таких понять, як «закінчення перебування в полоні» або «звільнення». У реальності це можуть бути різні обставини та особливі аспекти.

При цьому слід розрізняти такі дефініції, як «звільнення з полону» та «закінчення перебування в полоні» – це два взаємодоповнювальні, але різні поняття, що визначають різні аспекти завершення статусу військовополоненого:

– «звільнення з полону» зазвичай відбувається через проведення конкретних процедур, які можуть бути визначені

міжнародними нормами чи угодами між сторонами, котрі перебувають у конфлікті. Сюди можна віднести: обмін військовополоненими, вирішення конфлікту або дотримання інших умов, що передбачені відповідними угодами (домовленостями);

– «закінчення перебування в полоні» більш ширше поняття, що охоплює будь-який спосіб завершення статусу військовополоненого. Це може містити не лише звільнення, а й репатріацію, утечу, смерть військовополоненого чи інші обставини.

Отже, звільнення з полону – це лише одна з можливих «процедурних» форм припинення статусу військовополоненого, тоді як закінчення перебування в полоні ширше та охоплює різноманітні сценарії, що визначаються обставинами конкретної ситуації.

Звільнення військовополоненого під слово честі і зобов'язання не брати участь у бойових діях є виключно відповідальністю держави та може застосовуватися на власний розсуд, це є однією з відмінних рис від поняття звільнення та репатріація, яка є обов'язковою після припинення воєнних дій та передбачена нормами міжнародного гуманітарного права. Звільнення під слово честі теж має свої особливості, за яких для військовополоненого, залежно від укладеної угоди, настають певні зобов'язання, котрих він повинен дотримуватися.

Слід зазначити, що Законом України «Про встановлення винагороди за добровільно передану Збройним Силам України придатну для застосування бойову техніку держави-агресора» передбачені особливості стосовно гарантій безпеки та надання військовослужбовцям збройних сил, інших силових структур Російської Федерації, а саме забезпечення (на їхню вимогу) права на:

- 1) збереження в таємниці факту передачі ними придатної для застосування бойової техніки держави-агресора;
- 2) отримання нових документів з новими персональними даними;
- 3) безпечне перебування на території України;
- 4) створення умов для виїзду до безпечної третьої країни [8].

Однак, на нашу думку, норму цієї статті для легалізації статусу комбатанта необхідно доповнити окремим підпунктом в частині звільнення з військового полону у випадку передачі бойової техніки.

Разом з цим цікавим для наукових роздумів є один із можливих варіантів звільнення з полону, передбачений державним

проектом «Хочу жити», який покликаний допомогти військово-службовцям з РФ безпечно здатися в полон. Так, за повідомленням заступниці постійного представника України при міжнародних організаціях у Відні Н. Костенко, під час засідання Форуму з безпекового співробітництва ОБСЄ за весь час роботи вищезазначеного проєкту, з 15 вересня 2022 року, від росіян та мешканців тимчасово окупованих територій України надійшло понад 7 600 звернень про можливість здатися в полон [9].

Якщо в Україні використовувати такий вид звільнення з полону, то перед органами державної влади постає низка питань, які потребують розв'язання в юридичній площині.

Висновки. Проаналізовані актуальні питання дозволяють зробити висновки про необхідність доопрацювання нормативно-правових актів у частині уточнення змісту понять «звільнення з полону», «закінчення перебування в полоні», а також вдосконаленні організаційно-правових засад звільнення з військового полону. Поряд з цим нагальною потребою є реформування міжнародного та національного законодавства стосовно притягнення до відповідальності військовополонених, які отримали певний процесуальний статус у кримінальних провадженнях, що є перспективою для подальших досліджень.

Список використаних джерел

1. Маслова Л. А. Аналіз окремих положень міжнародного законодавства у контексті дотримання прав військовополонених. *Правовий статус військовополонених: проблемні питання застосування положень вітчизняного та міжнародного законодавств: збірник матеріалів міжвузівського круглого столу* (м. Чернігів, 16 груд. 2022 р.) Чернігів : Десна Поліграф, 2023. С. 47–50.

2. Женевська конвенція про поводження з військовополоненими : міжнародний документ від 12.08.1949 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_153#Text (дата звернення: 01.05.2025).

3. Кримінальний Кодекс України : Кодекс України від 05.04.2001 р. № 2341. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text> (дата звернення: 01.05.2025).

4. Про затвердження Інструкції про порядок виконання норм міжнародного гуманітарного права у Збройних Силах України : наказ Міністерства оборони України від 23.03.2017 р. № 164. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0704-17#Text> (дата звернення: 01.05.2025).

5. Про затвердження порядку тримання військовополонених : постанова Кабінету Міністрів України від 05.04.2022 р. № 413. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/413-2022-п#Text> (дата звернення: 01.05.2025).

6. Про затвердження порядку здійснення заходів щодо поводження з військовополоненими в особливий період : постанова Кабінету Міністрів України від 17.06.2022 р. № 721. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/721-2022-%D0%BF#n13> (дата звернення: 01.05.2025).

7. Ворушило О. В., Кисельов Д. В. Нормативно-правове забезпечення тримання військовополонених. *Кримінально-виконавча система України та її роль у розбудові правової і соціальної держави* : матеріали XI Всеукраїнської заочної науково-практичної конференції (м. Чернігів, 26 травня 2023 р.). URL: <https://academysps.edu.ua/wp-content/uploads/2023/06/Konferenciya-molodih-vchenih-maket26.05.pdf> (дата звернення: 01.05.2025).

8. Про встановлення винагороди за добровільно передану Збройним Силам України придатну для застосування бойову техніку держави-агресора : Закон України від 01.04.2022 р. № 2172. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2172-20#n7> (дата звернення: 01.05.2025).

9. Проєкт «Хочу жити»: Укрінформ. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-ato/3667610-proekt-hocu-ziti-dla-ohocih-zdatisa-v-polon-rosian-vze-otrimav-76-tisaci-zvernen.html> (дата звернення: 01.05.2025).

Maslova L.,

Ph.D. in Public Administration,

Senior Lecturer, Department of Administrative

and Constitutional Law of the Educational

and Scientific Institute of Law, Law Enforcement, and Psychology,

Penitentiary Academy of Ukraine,

Chernihiv, Ukraine

ORCID: 0000-0002-9854-4561

ON THE ISSUE OF LEGAL REGULATION OF THE STATUS OF PRISONERS OF WAR

The article considers problematic issues regarding the legal regulation of the status of prisoners of war. The scientific task is solved on the basis of an analysis of national legislation and its compliance with the provisions of international humanitarian law. It is noted that starting from the period of the full-scale Russian-Ukrainian war, there has been a positive trend in the implementation of international military law into national legislation regarding the status of prisoners of war as participants in the armed conflict. This is evidenced by the adopted regulatory and legal acts at the strategic and operational levels of management within the framework of national justice. The modern retrospective of the institutional support of the mechanism for the release from captivity

is studied, which is characterized by the improvement of the regulatory and legal framework and the range of new subjects involved in the exchange of prisoners of war and their maintenance. Conclusions are drawn about the need to finalize regulatory and legal acts in terms of clarifying the content of the concepts of "release from captivity", "termination of captivity", as well as improving the organizational and legal foundations of the release from captivity. It has been established that the scenarios for the end of captivity envisaged in practice require regulatory and legal consolidation within the framework of military law. The prospect of further research is the improvement of international and national legislation on the criminal prosecution of prisoners of war who have received a certain procedural status in criminal proceedings.

Key words: *prisoner of war, prisoner of war, armed conflict, combatant, international humanitarian law, legal regulation, release from captivity, exchange.*

References

1. Maslova, L. A. (2023), "Analysis of individual provisions of international law in the context of respecting the rights of prisoners of war", *Legal status of prisoners of war: problematic issues of applying the provisions of domestic and international legislation*, Collection of materials of the inter-university round table, Desna Polygraph, Chernihiv, pp. 47–50.
2. Council of Europe (1949), Geneva Convention relative to the Treatment of Prisoners of War : Convention.
3. Ukraine (2001), Criminal Code of Ukraine: Code of Ukraine, Verkhovna Rada of Ukraine, Kyiv.
4. Ukraine (2017), On approval of the Instruction on the procedure for implementing the norms of international humanitarian law in the Armed Forces of Ukraine : Order of the Ministry of Defense of Ukraine, Ministry of Defense of Ukraine, Kyiv.
5. Ukraine (2022), On approval of the procedure for holding prisoners of war : Resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine, Cabinet of Ministers of Ukraine, Kyiv.
6. Ukraine (2022), On approval of the procedure for implementing measures regarding the treatment of prisoners of war during a special period : Resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine, Cabinet of Ministers of Ukraine, Kyiv.
7. Vorushilo, O.V., Kyselev, D.V. (2023), "Regulatory and legal support for the detention of prisoners of war", *The criminal and executive system of Ukraine and its role in the development of a legal and social state : materials of the XI All-Ukrainian correspondence scientific and practical conference*, Chernihiv.
8. Ukraine (2022), On establishing a reward for the military equipment of the aggressor state, which is voluntarily transferred to the Armed Forces of Ukraine and is suitable for use : Law of Ukraine, Verkhovna Rada of Ukraine, Kyiv.
9. Project "I Want to Live": Ukrinform. (2023), available at: <http://www.ukrinform.ua/rubric-ato/3667610-proekt> (accessed 1 May 2025).